

FORMS AND POLITICS OF PROTECTION OF COMPETITION

Georgievska Hristina

PhD student, Faculty of Law, Goce Delcev University, Stip
geohrist@yahoo.com

Abstract

This scientific paper will analyze the basic forms and models of competition protection from a comparative legal point of view. At the beginning of this work, the very concept of competition protection is determined, while competition is observed from different aspects, in order to define its essence and determination of its social significance.

Further in the following chapters, the characteristic forms of competition protection will be discussed, which in this paper will be grouped under the general categories of direct and indirect competition protection. These two forms ensure the protection of competition through different procedures regulated by law, of which special attention will be devoted to approaches to the protection of competition in comparative law. Then, a brief overview of the most important comparative legal models of competition protection will be made and their historical genesis and basic characteristics will be presented.

The scientific results of this paper and the elements of the competition protection model that is applicable in the legal systems of the countries formed on the territory of the former Yugoslavia, with a special reference to Macedonia, will be highlighted in the concluding remarks of the paper itself. (N. Vlaški, B. ,2016)

***Keywords:** protection of competition; direct and indirect protection of competition; American model of competition protection; European model of competition protection*

ФОРМИ И ПОЛИТИКИ НА ЗАШТИТА НА КОНКУРЕНЦИЈАТА

Георгиевска Христина

Докторанд, Правен Факултет, Универзитет „Гоце Делчев“ – Штип
geohrist@yahoo.com

Апстракт

Во овој научен труд ќе биде извршена анализа на основните форми и модели на заштита на конкуренцијата од компаративна правна гледна точка. На почетокот на ова дело се одредува самиот концепт на заштита на конкуренцијата, додека конкуренцијата е набљудувана од различни аспекти, со цел да се дефинира нејзината суштина и определување на нејзиното општествено значење. Понатаму во понатамошните глави, ќе се разговара и за карактеристичните форми на заштита на конкуренцијата, кои во овој труд ќе бидат групирани под општите категории на директна и индиректна заштита на конкуренцијата. Овие две форми обезбедуваат заштита на конкуренцијата преку различни процедури регулирани со закон, од кои посебно внимание ќе биде посветено на пристапите за заштита на конкуренцијата во

споредбеното право. Потоа, ќе биде направен краток преглед на најважните компаративни правни модели на заштита на конкуренцијата и ќе биде претставена нивната историска генеза и основни карактеристики.

Научните резултати од овој труд и елементите на моделот на заштита на конкуренцијата кој е применлив во правните системи на земјите формирани на територијата на поранешна Југославија, со посебен осврт на Македонија, ќе бидат истакнати во завршните забелешки на самиот труд.

Клучни зборови: заштита на конкуренција; непосредна и посредна заштита на конкуренција; американски модел на заштита на конкуренција; европски модел на заштита на конкуренција.

1. Поим и значење на заштита на конкуренцијата

Поимот конкуренција има неколку значења и може да биде поврзан со различни општествени активности, како и со одредени процеси во природата. Терминот конкуренција (лат. *concurrentia* – сопарништво, надметнување, натпревар) поставен во контекст на пазарните економски односи, претставува „систем во кој секој економски оператор влегува на пазарот со својата вредна иницијатива, така што помеѓу нив се појавува економска конкуренција“. (Економски лексикон, Београд 1975, стр.594) Иако во суштина е економска категорија, конкуренцијата е проучувана не само во рамките на економската теорија, туку и од страна на истражувачите од областа на правните и политичките науки.

Поимот конкуренција на релевантниот пазар може да се одреди и како процес на надметнување на деловните субјекти (*Правна енциклопедија*, 1985, Београд, стр.649), каде секој од овие субјекти се стреми да им понуди на своите клиенти стока по цена, количина и квалитет кои ќе му овозможат да оствари максимален економскиот профит. Поради ваквите взаемни односи, бизнис субјектите се изложени на притисок за постојано усовршување и подобрување на својата ефикасност.

Дејствување под т.н. конкурентски притисок, придонесува за создавање услови за економска ефикасност на индивидуални стопански субјекти, но и на економијата во целина, што има позитивен ефект за понатамошен економски раст и социјална благосостојба. Меѓутоа, конкурентскиот притисок, исто така, може да доведе и до несакани ефекти. Со други зборови, некои од субјектите се обидуваат да го намалат дејството на конкурентниот притисок, преземајќи одредени активности насочени против дејствувањето на конкуренцијата на пазарот и тоа во насока да ја ограничат, нарушат или целосно да ја спречат.

Постоењето на прикажаните амбивалентни мотиви на однесувањето на поедини економски субјекти во услови на конкурентен притисок, ја наметнува потребата за развој на соодветни механизми за заштита на конкуренцијата, со цел да се афирмираат нејзините позитивни ефекти и да се отстранат можните негативни последици. Во оваа насока, креирањето на политиките за заштита на конкуренцијата, во одделните правно-економски системи, и воопшто глобално, има круцијална улога во создавањето на здрав пазар на „натпреварување“ во деловното опкружување.

2. Облици на заштита на конкуренцијата

Облиците на правна заштита на конкуренцијата се суштинско прашање во сите модерни компаративни правни системи. Теоретски и практично, експертите зборуваат за неколку посебни видови на заштита. Имено, постојат повеќе облици преку кои се остварува заштита на

Според критериум на целта што сака да се постигне во постапката за заштита на конкуренцијата, се разликува:

1) непосредна заштита на конкуренцијата, која се остварува преку органите надлежни за заштита на конкуренцијата, во управна или соодветна судска постапка и

2) посредна заштита на конкуренцијата, која се остварува пред надлежните судови и други органи во граѓанска, кривична, прекршочна и управна постапка, која за примарна цел имаат решавање на други правни прашања (надомест на штета, утврдување на кривична/прекршочна одговорност, контрола на постапките за јавни набавки и државна помош и др.).

Во суштина, наведените облици имаат широк спектар на заштита од повеќе области. Во оваа насока вреди да се спомне и заштитата што делот на јавните набавки, што се обезбедува преку систем за заштита познат како „местење на понуди“, односно во странската и стручна литература познат како „*dawn raids*“. Преку овој облик на заштита на конкуренцијата, се штити не само конкуренцијата на пазарот, туку посредно, а суштински се обезбедува примената на основните начела во доделувањето на договорите за јавни набавки и тоа: *транспарентност, рационалност, еднакво третман на економските оператори, in ultima linea*, се обезбедува законита распределба на државните средства преку договорните органи. Истито концепт наоѓа примена и во други области од јавното и приватното право. (Graells A.S., *Public procurement and competition: some challenges arising from recent developments in EU public procurement law*, Research Handbook on EU Public procurement Law, 2016)

2.1. Непосредна заштита на конкуренцијата

Клучни карактеристики на непосредната заштита на конкуренцијата се согледуваат во постоењето на посебни органи и посебни процедури чија основна цел е заштита на конкуренцијата. Општо гледано, се издвојуваат два пристапи на непосредна заштита на конкуренцијата:

- 1) приватноправен модел на заштита на конкуренцијата и
- 2) јавноправен (управноправен) модел на заштита на конкуренцијата

Приватноправниот модел на заштита на конкуренцијата е прв модел кој се појавил на историската сцена, а неговите почетоци датираат уште од 1890-та година со усвојување на Шермановиот закон во САД, според кој модел, централна улога во заштита на конкуренцијата ја имаат судовите кои се надлежни да испитуваат евентуално постоење на повреда на конкуренцијата, најчесто преку примена на граѓанско – процесните норми, а правото на покренување на постапка пред судовите е осигурено на поширок круг на правни и физички лица. Денес, како најизразени претставници на овој модел на заштита на конкуренцијата се сметаат САД и Канада, иако во овие земји, истовремено се прифатени и одредени елементи на

јавноправниот (управноправен) модел на заштита на конкуренцијата. (Н.Влашки, Б., 2016, стр.296)

Голем број современи држави се имаат определено за јавноправен (управноправен) модел на заштита на конкуренцијата, во кој систем, централна улога ја имаат независни и/или самостојни тела специјализирани за заштита на конкуренцијата, кои постапуваат во согласност со општите и посебни управно - процесни норми, а при тоа не смеат да го занемарат значењето на комплементарната примена на граѓанското - правните и казнено - правните норми како дополние на овој модел. (Беговић Б., Павић В. 2012, „Увод у право конкуренције“, стр.131)

Овој облик на заштита на конкуренцијата е *mutatis mutandis*¹, прифатен во НР Кина и голем број земји од европскиот континент.

Преку анализа на прописите од областа на заштита на конкуренцијата на голем број држави, посебно на одредбите кои се однесуваат на надлежните органи, постапката и контрола на одлуките во постапките за заштита на конкуренцијата, може да се заклучи дека денес, не може да се зборува за строги и непремостливи граници помеѓу приватноправниот и јавноправниот (уставноправен) модел на непосредна заштита на конкуренцијата.

Евидентно е дека разликите помеѓу двата модела на заштита, се намалуваат, т.е. дека овие системи на заштита меѓусебно се надополнуваат, се со цел да се изнајде најдобро решение за заштита на конкуренцијата. Заедничко и за двата модела е тоа што заштита на конкуренцијата се разбира како дејност од јавен интерес (но, при тоа не се занемарува правото на секое заинтересирано лице да ги заштити своите права и правни интереси) односно да се нормира по законски пат, главно со употреба на управно - процесните инструменти и преку значајната улога на судовите.

Преку спроведената компаративна анализа, произлегуваат неколку заклучоци за особеностите на непосредната заштита на конкуренцијата.

Одделни држави имаат независни и/или самостојни органи за заштита на конкуренцијата кои имаат иноксен облик, но во чиј состав функционираат посебни колегијални тела (вакво тело во Австрија има само советодавна улога.). Други држави, овие органи ги формираат на иноксен принцип, од кои едни се организационо независни и/или самостојни, а други делуваат во состав на ресорните министерства. Специфичен е пристапот на организирање на тела надлежни за заштита на конкуренцијата на НР Кина каде на ова поле дејствуваат: Министерството за финансии (надлежно за контрола на концентрацијата), Национална комисија за развој и реформи (има овластување во областа на антиконкурентско однесување по однос на прашања кои се однесуваат на цената) и Државната управа за индустрија и трговија (надлежна за антимонополско делување од неценовен карактер), кои се непосредно одговорни пред кинеската влада. (https://www.uschina.org/sites/default/files/AML%202014%20Report%20FINAL_0.pdf, 2016, пристапено на ден 27 Јуни 2024 година)

Друга заедничка карактеристика се однесува на карактерот на постапките кои ги водат надлежните органи во насока на заштита на конкуренцијата. Најголем број држави го прифаќаат управниот процес, како единствен пат до мериторно одлучување за заштита на конкуренцијата. Во многу земји изречно се нормира супсидијарна примена на правилата на општата управна постапка. Други држави ја штитат конкуренцијата во постапки за кои се пропишани посебни конкурентски закони, со супсидиерна примена и на правилата на управната, кривичната и/или граѓанската постапка, зависно од предметот на конкретниот случај. Во повеќето законодавства, управната постапка е едностепена, но постојат законодавства кои предвидуваат можност за побивање на немериторните одлуки во истата постапка.

¹ Од латински: „со сите потребни измени“, што подразбира прифаќање на некој закон/пропис/модел откако во него ќе биде изменето се што треба да биде изменето.

Постои и двостепен облик на водење на управните постапки од областа на заштита на конкуренција, преку загарантирано право на жалба до повисокиот/жалбен управен орган. Во поедини држави, надлежните органи имаат овластувања да водат постапки за заштита на конкуренцијата и за утврдување на фактичката состојба, додека донесувањето на мериторната одлука, во најголем број случаи е препуштена на (квази) судски органи. Интересно е да се напомене, дека во голем број држави, управната постапка има карактеристики на управна инспекциска постапка, со овластување на надлежните органи да изрекуваат управни мерки и парични казни. Покрај ова, во поедини држави, комплементарно се применуваат правила на прекршочни и управни постапки. (Види: член 31 од Законот за заштита на конкуренцијата на РСМ, членови 81-86 Закона против ограничување на конкуренција на СР Германија, член 35 од Законот за заштита на пазарното натпреварување на Р. Хрватска и член 26 од Законот за заштита на конкуренцијата на Црна Гора)

Конечно, разликите помеѓу поедини правни режими можат да се забележат при контрола на мериторните одлуки донесени во постапки за заштита на конкуренцијата. Во правните системи кои го применуваат принципот на мериторно донесување на одлуки од страна на органите на јавната управа по спроведена управна постапка, судската контрола, по правило се остварува во управен спор од страна на управните или редовните судови. Исклучоци од ваквиот пристап на заштита на конкуренцијата се застапени во Бразил, Унгарија, Мексико, СР Германија, Полска и Руската Федерација, каде контролата се врши според законски одредби на граѓанските постапки. Мексичкото право познава посебно правно средство *amparo*, со кое се покренува постапка за заштита на правата пред сојузните судови, а кое може да се поднесе и против одлуки на органите на јавната управа. Во Полска, контрола функција ја врши посебен Суд за конкуренција и заштита на потрошувачи, додека во Руската Федерација контролната улога е доверена на посебни арбитражни судови. (Данковиќ-Степановиќ, С., 2013, „Ефективна заштита конкуренције (право, привреда и држава)“, Право и привреда, XLVII, стр.93)

Постои размислување дека примена на правилата на парничната постапка при спроведување на контрола на одлуките на конкурентските тела, не претставува оптимално решение, ако се земе во предвид дека се работи за поедини акти на органите на јавната управа со кои се решава за правата и обврските на физички и правни лица. Освен тоа, значајно е присуството на јавниот интерес во конкурентската материја, па поадекватно би било да оваа контрола се врши според правилата на управно-судската постапка, што особено важи за земјите кои го имаат усвоено јавноправниот (управен) модел на заштита на конкуренцијата.

Конечно, во Австрија, Данска, Јужноафриканска Република, Индија, Канада и Република Ирска и делумно во САД, и други држави кои го прифаќаат приватноправниот модел на заштита на конкуренцијата, надлежноста за заштита на конкуренцијата, како од аспект на мериторно одлучување, така и од аспект на контрола на таквото одлучување од страна на органите на јавната управа надлежни за заштита на конкуренцијата, им припаѓа на (квази) судските органи. Граѓанско правна судска заштита на конкуренција, како дополнение на управноправната, е присутна во земјите кои го имаат усвоено јавноправниот модел на заштита на конкуренцијата (на пр. Албанија, Бугарија, Италија, СР Македонија, Мексико, НР Кина, Словенија, Србија, Хрватска, Црна Гора и Швајцарија), кој главно се сведува на можноста да заинтересираното лице се обрати до судот за досудување на надомест на штета која е причинета со антиконкурентското делување. (<http://www.internationalcompetitionnetwork.org/members/member-directory.aspx>, 2016, пристапено на ден 27 јуни 2024 година)²

² За потребите на ова истражување, анализирани се одделни прописи за заштита на конкуренција во посочените држави, а до кои извори е дојдено преку веб-страната на Меѓународната мрежа: Member Directory, <http://www.internationalcompetitionnetwork.org/members/member-directory.aspx>

Очигледно е дека, без оглед на модалитетите на непосредна заштита на конкуренцијата, заедничко својство на органите надлежни за заштита на конкуренцијата е нивната првенствена насоченост на пружање на (у)правна заштита на пазарната конкуренција. Во тоа се согледува и суштинската разлика (*differentia specifica*) помеѓу непосредната и посредната заштита на конкуренцијата.

2.2. Посредна заштита на конкуренцијата

Под поимот посредна (индиректна) заштита на конкуренцијата се подразбираат одредени постапки кои не се примарно насочени кон заштита на конкуренцијата, но резултатот на нивното спроведување се остварува преку санкционирање на однесувањето со кое се повредува пазарната конкуренција или негативно се влијае на нејзиното одвивање. Тука посебно се издвојуваат граѓанско-процесната заштита на конкуренцијата, казнено - процесната заштита на конкуренцијата и контрола на јавните набавки и државната помош.

Граѓанско-процесната заштита на конкуренцијата се одвива во два правца. Прво, преку приватно правниот модел на непосредна заштита на конкуренцијата и тоа во правните системи во рамките на кои судските органи имаат улога на главни субјекти за заштита на конкуренцијата. Од друга страна, граѓанско-процесната заштита на конкуренцијата има посреден облик во случаи на водење на постапки за надомест на штета предизвикана со дејствија и акти со кои се нарушува или ограничува конкуренцијата на пазарот, како и при утврдување на ништовност на рестриктивни спогодби во парничните постапки. Граѓанско-процесната заштита на конкуренцијата е најстар облик на заштита кој повеќе од еден век се користи во САД, а во последно време се среќнува и во судската пракса на Судот на правдата на ЕУ. (Данковиќ-Степановиќ, С., 2013, стр.81)

Казнено-процесната заштита на конкуренцијата се јавува во два облика: 1) како дополние на управно-процесната заштита на конкуренцијата во правните системи кои санкционирањето на повредите на конкуренцијата утврдени во управни постапки, го остваруваат во прекршочните постапки (на пр. Црна Гора) и 2) како кривично-правна заштита на конкуренцијата, во смисла на постоење на кривична одговорност на субјектите на правото кои ќе извршат најтешка повреда на конкуренцијата, зајакнувајќи ја заштитата на конкуренцијата во правниот систем, како преку принципот на генерална, така и преку принципот на специјална превенција.

Влијанието на јавните набавки на одржувањето на пазарниот натпревар произлегува од фактот дека државата, како и органите на локалната самоуправа се меѓу најголемите купувачи на стоки и услуги на пазарот. (Size of public procurement market, <http://dx.doi.org/10.1787/888932391013>, пристапено на ден 14 Јуни 2024 година) Ова особено доаѓа до израз во државите кои ги преземат т.н. „кејнзијански“ мерки за поттикнување на економските активности. Оттука, формулирање на прецизни и транспарентни процедури за јавните набавки, е неопходен предуслов за заштита на јавните и приватните интереси на учесниците во постапките за јавни набавки, но и посреден фактор за заштита на конкуренцијата на пазарот. Според тоа, една од основните цели на политиката за јавни набавки се однесува на заштитата на конкуренцијата. Па, се забранува фаворизирање на одредени добавувачи, даватели на услуги и вршители на дејности, како би можеле јавните средства да се користат за задоволување на јавните потреби, а не за коруптивни активности насочени за остварување на индивидуални екстра профити. (Size of public procurement market, <http://dx.doi.org/10.1787/888932391013>)

Најпосле, еден од појавните облици на посредна заштита на конкуренцијата се среќава во материјата за давање на државна помош, како специфичен вид на влијание на државата на одвивањето на пазарната конкуренција. (Б. Беговиќ, В. Павиќ, стр.108-120). Не се ретки случаите

во кои државата, со своите активности ги помага, одредените стопански субјекти, со што ја нарушува конкуренцијата, намалувајќи го конкурентскиот притисок. Како би се спречиле или ограничиле ваквите активности, посебни органи во управни постапки ја контролираат државната помош, истовремено придонесувајќи и за заштита на конкуренцијата. (Н. Влашки, Б., 2016, стр.302)³

Во Република Северна Македонија, ваквата заштита на конкуренцијата во случаи на државна помош се обезбедува со Законот за контрола на државната помош⁴, чија основа цел е воспоставување на правна основа и правила за известување, одобрување, доделување и надзор на државната помош, со цел за имплементација на принципите на пазарната економија, обезбедување на слободна конкуренција и исполнување на обврските преземени со меѓународни договори ратификувани од Република Македонија кои содржат одредби за државна помош. Овој закон се применува на секој облик на државна помош доделена од давателите на државна помош, независно дали е доделена според шема за помош или како индивидуална помош, која може да влијае врз трговијата во Република Македонија, врз трговијата меѓу Република Македонија и , како и врз трговијата меѓу Република Македонија и други земји кои заедно со Република Македонија се договорни страни во меѓународни договори ратификувани од Република Македонија, а кои содржат одредби за државна помош. Во постапките за оцена и надзор на државната помош соодветно се применуваат одредбите за водење на управната постапка од Законот за заштита на конкуренцијата. За се што во постапките за оцена и надзор на државната помош не е уредено со овој закон и Законот за заштита на конкуренцијата се применува Законот за општата управна постапка.

Државната помош е, генерално, забранета поради потенцијалното нарушување кое може да го има врз конкуренцијата и слободниот пазар. Од таа причина, за оваа област постојат посебни закони и уредби со кои се дозволува нејзино доделување само во одредени случаи, при што доделувањето мора претходно да биде одобрено од Комисија за заштита на конкуренцијата (КЗК). Законодавството во Република Северна Македонија, кое ја регулира оваа област, е, главно, усогласено со Title VII од дел 3 на TFEU (2008). Сепак, генерално земено, европската законска регулатива за државната помош е многу пообемна од македонската и со повеќе детали. Во Република Северна Македонија, Законот за контрола на државната помош е единствен закон што се однесува на државната помош, а е придружен и со Законот за заштита на конкуренцијата („Службен весник на Република Македонија“ бр. 145/2010, 136/2011, 41/2014, 53/2016 и 83/2018 – консолидиран текст). Забележлив е недостиг од насоки од КЗК за тоа што точно претставува државна помош, а е потребно соодветно да се приспособи и дефиницијата за злоупотребена помош <https://www.financethink.mk/wp-content/uploads/2020/10/Drzavna-pomos-studija-MK.pdf>, пристапено на ден 27 јуни 2024 година) кои недостатоци е во очекување дека во иднина ќе бидат отстранети.

3. Споредбено-правни модели за заштита на конкуренцијата

Историски гледано, првите форми на заштита на конкуренцијата се забележани уште во периодот на античкиот Рим (Lex Iulia de Annona) и средновековна континентална Европа (lex mercatoria). Сепак директна инспирација за креаторите на американскиот антимонополски закон биле доктрината на ограничување на трговијата (restraint of trade), која потекнува од англиското

³ Во поедини држави, функцијата на контролна на државната помош ја извршуваат тела кои се надлежни за заштита на конкуренцијата (како што се случај во Данска, Р.С. Македонија, Полска, Чешка и Шпанија)

⁴ Закон за контрола на државна помош („Службен весник на РМ“ бр.145/2010)

општо право (common law). (Buccirosi P., 2008, *Handbook of Antitrust Economics*, The MIT Press, Cambridge-Massachusetts)

Под влијание на оваа доктрина, почнувајќи од крајот на XIX век, се развил американскиот модел на заштита на конкуренција. Од втората половина на XX век, според искуството на американскиот модел, во рамките на Европската заедница, се развил европскиот модел на заштита на конкуренцијата, кој ќе изврши влијание на националните права на повеќето европски земји.

3.1. Американски модел на заштита на конкуренцијата

Почетоците на законското регулирање на заштитата на конкуренцијата во САД се поврзани со крајот на 19 век. Во овој период се зајакнуваат корпорациите, се појавуваат монополи на пазарот и се формираат првите регулаторни агенции чија задача е да ги отстранат пазарните несовершености. Тоа е ера на интензивен американски развој на управното право, кое во период на 30-тите години на 20 век кое ќе стане важна алатка за интервенција на државата во стопанството. (Давинић, М., 2004, Београд, *Концепција управног права Сједињених Америчких Држава*, стр. 64)

Првата федерална регулатива за заштита на конкуренцијата е востановена со т.н. Шерманов закон (Sherman's Act) од 1890 година со кој се забранети монополите. Инаку, една од главните причини за неговото усвојување беше зголемената монополизација во економскиот живот на САД кон крајот на 19 век (некои од имињата на тогашниот водечките монополисти се присутни и денес, како што се Рокфелер, Ц.П. Морган, Форд и други). Врз основа на Законот на Шерман, физичките и правните лица кои беа погодени од монополско однесување можеа да остварат правна заштита пред федералните судови, а постапката ја иницирал надлежниот јавен обвинител, односно Антимонополското одделение при Министерството за правда.

Со Клејтоновиот закон (Clayton's Act) од 1914 година е направено делумно усовршување на системот на правна заштита на конкуренцијата (Марковић-Бајаловић, Д., Станковић, И., 2008, Београд, *Право конкуренције у Сједињеним Америчким Државама*, стр.183-184), а истата година е усвоен и Законот за федерална трговска комисија. (Federal Trade Commision Act), со кој е предвидено формирање на Федералната трговска комисија и се воспоставени институционални основи за поефикасна заштита на конкуренцијата во САД. Овие прописи, заедно со другите прописи, до ден денес постојат како темел на правната заштита на конкуренцијата во САД, бидејќи забрануваат картели и злоупотреба на доминантна позиција и овозможување контрола на концентрација.

Од 60-тите години на 20 век, забележлива е тенденцијата да се доверат пошироки дискрециони овластувања на извршните органи (во согласност доктрината на разумот rule of reason, а под влијание на учењето на т.н. Чикашка школа), од чија оцена зависи донесувањето на одлуки за дозволеноста на одредени дела и однесувања, кое, според некои автори, „отстапува од апсолутната забрана предвидена со Шермановиот закон под влијание на економското лоби на мултинационалните компании“. (Зиндовић, И., 2010, *Потпуна конкуренција и разлози њеног ограничења у позитивно-правним системима*, стр.377.) На овој начин во значителна мера беше отворен простор за подреденост на јавните интереси и потребите на општеството, на интересите на богатите и моќни корпорации.

Како резултат на повеќедеценискиот развој, заштитата на конкуренцијата во САД е предмет на регулирање и на федерално ниво и на ниво на самите сојузни држави. Основни субјекти на заштита на конкуренцијата на федерално ниво се: Антимонополско одделение на Министерството за правда (во натамошниот текст: АОМП), Федерална трговска комисија (во натамошниот текст: ФТК) и федералните судови (окружни судови и Врховен суд на САД).

АОМП и ФТК ги делат извршните (административни) надлежности и се грижат за примена на соодветните прописи за заштита на конкуренцијата. Како би се избегнал судир на надлежностите на АОМП и ФТК, пред отворање на постапката, се спроведуваат задолжителна консултација помеѓу овие две агенции. Општо земено, природата на секој посебен предмет ја определува и надлежноста на секој орган, имајќи предвид дека АОМП и ФТК се специјализирани за одреден вид прашања (на пример: АОМП е надлежен за кривично гонење на прекршителите на антимонополските правила, додека ФТК ја извршува функцијата на контролор на концентрација). Заедничко за овие тела е тоа што тие ги водат управните постапки и донесуваат поединечни управни акти со кои се спроведува заштита на конкуренцијата. За законитоста на нивните конечни управни акти, обезбедена е судска контрола пред федералните окружни судови и како крајна истанца, пред Врховниот суд на САД. (Давинић, М., стр.64) Сепак, специфичноста на системот на заштита на конкуренцијата во САД се согледува во можноста да физичките и правните лица по судски пат бараат спречување на активности кои и штетат на конкуренцијата. (Guide to Antitrust Laws – The Enforcers, <http://www.ftc.gov/tips-advice/competition-guidance/guide-antitrust-laws/enforcers>, пристапено на ден 14 Јуни 2024 година). На крајот, судските органи го имаат последниот збор за постоење на повредата, односно ограничување на конкуренцијата за секоја одреден случај.

Иако во почетните фази на развојот на антимонополското право во САД, најважните функции за заштита на конкуренцијата им биле доверени на надлежните судови, во текот на 20 век постепено се зголемуваало влијанието и на извршната власт. Сепак, приматот во постапување на правосудните органи во оваа област никогаш не бил оспорен, за што сведочат и пресудите на Врховниот суд на САД во врска со прашањето за примена на доктрината на примарна надлежност на агенциите. (Давинић, М., стр.178-180) Административниот пат на заштита претставува само дополнително на судската заштита на конкуренцијата, па нема истата улога и важност како во што е тоа случај со европскиот модел на заштита на конкуренцијата.

3.2. Европски модел на заштита на конкуренцијата

Правно регулирање на заштитата на конкуренцијата на европскиот континент, својата основа ја наоѓа во одредени одредби од европските основачки договори⁵, притоа не занемарувајќи го и влијанието на американскиот модел и рудиментираниите форми на регулација на заштита на конкуренцијата во одредени европски на државите. Европскиот модел на заштита на конкуренцијата во рамките на ЕУ денес почива на одредбите од член 101-109 од Договорот за функционирање на , а дополнително е разработен од повеќе секундарни извори на правото на и други вонправни документи, а се применуваат преку практиката на Европската комисија (особено нејзиниот Генерален директорат за конкуренција) и Судот на правдата на ЕУ, но и на институциите одговорни за заштита на конкуренцијата во земјите-членки на ЕУ.

Во однос на заштитата на конкуренцијата, ЕУ има изградено комплексен систем на институции и нивните меѓусебни односи. При тоа се разликуваат субјекти кои ги пропишуваат правилата и учествуваат во нивното усвојување, од оние кои ги комбинираат регулаторните и извршните функции т.е. субјектите кои вршат контролна улога. Во првата група може да се класифицираат Советот на ЕУ, Европскиот парламент и Економско-социјалниот совет. Како централен субјект во примената на правото и политиката за заштита на конкуренцијата, се издвојува Европската комисија, односно нејзиниот Генерален директорат за конкуренција (понатаму: ГДК), во чиј состав се организирани посебни организациски единици (за политики и

⁵ Во таа смисла, основен извор на право на конкуренција на ЕЗ се содржани во член 81 и 82 од Договорот за ЕЕЗ од 1957 година (т.н. Римски договор).

стратегии за конкуренција, картели и злоупотреба на доминантна позиција, контрола на концентрацијата и контрола на државната помош). Покрај овие, во склоп на ГДК има и организациски единици формирани на секторски (хоризонтален) принцип, чии надлежности се однесуваат на различни сегменти на единствениот пазар (енергетика и животната средина; информатика, комуникации и медиуми; финансиски услуги; индустрија, производство и земјоделство; сообраќај, поштенски и други услуги). Конечно, улогата на контролори на примената на комунитарното право ги спроведуваат Општиот суд на ЕУ и Судот на правдата на ЕУ. Сите овие органи заедно со националните тела за конкуренција и судовите на земјите-членки треба да ги остваруваат целите на политиката за конкуренција на ЕУ.

Модел на заштита на конкуренцијата исткаен од административно-процедурални и квази-кривично процесни правни норми и овластувања, се применуваат во многу земји од Европа и светот. Посебното влијание на овој модел е видлив во однос на земјите-членки на ЕУ и потенцијалните членки на ЕУ. Имено, правилата за заштита на конкуренцијата директно се применуваат низ целата ЕУ, а политиката за заштита на конкуренцијата е предмет на посебно поглавје во преговорите на земјата кандидат со ЕУ.

4. Основи на политиката за заштита на конкуренција

Во XIX век, Америка со полна пареа се движела во насока на брз економски развој, создавајќи пример за „капитализам“ кој многу други земји ќе почнат да го следат. Таа долго време се сметала за слободна пазарна земја, целосно ослободена од економски протекционизам, каде претприемачкиот дух игра главна улога во економскиот развој на земјата. Но, многу примери докажуваат дека ова и не е сосема точно. (Dašić, D., 2020, *Preduzetnička država*, Glasnik za društvene nauke br.12, стр.15-40)

5. Што е и зошто е потребна политика на заштита на конкуренција

Правилата на пазарното натпреварување се темел на пазарната економија. Политиката на заштита на конкуренција претставува една од најзначајните политики која е во надлежност на ЕУ. Ова од причина што политиката на заштита на конкуренцијата го овозможува и гарантира функционирањето на заедничкиот пазар. Политиката на заштита на конкуренцијата на ЕУ е дизајнирана со цел да обезбеди фер и еднакви услови за натпревар меѓу претпријатијата оставајќи истовремено доволно простор за иновации, усогласени стандарди или развој на мали бизниси. Нејзиното ефикасно спроведување придонесува за унапредување на економијата, за развој и раст на претпријатијата, за унапредување на вложувањата во истражувања и развој на нови производи, за привлекување на нови инвестиции, за зголемување на производството и извозот.

Правилата на конкуренцијата важат подеднакво и на ист начин за сите учесници на пазарниот натпревар, а нивната задача е да овозможат подобро функционирање на пазарот кое ќе обезбеди поголема понуда на стоки и услуги по најповолни цени. Европската комисија ги надгледува и истражува конкурентските практиките, спојувањата на компаниите и одобрувањето на држава помош за да обезбеди еднакви услови и правила на игра за сите ЕУ бизниси гарантирајќи притоа избори и фер цени за потрошувачите.

6. Што опфаќа политиката за заштита на конкуренција?

Правилата и процедурите опфатени со политиката на заштита на конкуренцијата ги штитат граѓаните на тој начин што им забрануваат на претпријатијата правење на ограничувачки спогодби(договори) со кои би ги договарале цените, би го ограничувале производството, развојот и вложувањата или би ги делеле пазарите на продажба и пазарите на набавка на нивните производи и услуги.

Правилата исто така ја спречуваат злоупотребата на доминантната позиција на пазарот и го оневозможуваат спојувањето на претпријатијата кое би можело да има негативно влијае на конкуренцијата на пазарот. Големите компании не смеат да ја користат својата моќ на преговарање за да наметнат услови со кои ќе им отежнат на нивните добавувачи или потрошувачи да соработуваат со нивните конкуренти. Комисијата може да ги казни компаниите за вакви практики, бидејќи тие водат до повисоки цени и/или до помалку избор за потрошувачите.

Повредата на ЕУ правилата за конкуренција може да доведат до изрекување на казни во износ до 10% од вкупниот годишен промет на компанијата во целиот свет. Во некои држави членки менаџерите на компаниите кои ги прекршиле правилата на конкуренција може да се сечат со сериозни казни вклучувајќи и казни затвор.

Одобрувањето на државна помош на претпријатијата (субвенции, државни гаранции, даночни ослободувања или продажби под повластени услови или цени и сл.) исто така е забрането кога ја нарушува конкуренцијата односно создава неправедна предност во однос на другите претпријатија на пазарот кои не примаат таква помош или кога негативно влијае на трговијата меѓу државите-членки. Тоа не значи дека државната помош е целосно забранета. Постојат одредени исклучоци од генералното правило на забрана на државна помош. Државата има можност да интервенира и да одобри помош во јасно одредени случаи и под утврдени услови, како на пр. во случај на санирање на штети од природна катастрофа, за помош на неразвиени региони, за развој на мали и средни претпријатија, за иновации, истражување и развој, за заштита на животната средина или за заштита и промоција на културното наследство. Затоа постои развиен систем на пријавување и контрола на доделувањето на државната помош.

7. Предизвици и перспективи за Република Северна Македонија како земја со статус на кандидат за ЕУ

Воведувањето и ефективната примена на правила на пазарниот натпревар во Македонија ќе создаде услови за рамноправност на сите субјекти на пазарот и услови за сигурен и подобро регулиран пазар. Таквиот пазар привлекува нови претприемачи да се вклучат во пазарниот натпревар и ја зголемува конкурентноста на целото стопанство.

Како резултат на тоа што претприемачите и претпријатијата ќе си конкурираат едни на други со поквалитетни производи и услуги, со поповолни цени, вложувања во иновации и нови технологии како и со зголемување на изборот на производи и на услуги може да се очекуваат конкретни користи за потрошувачите.

Со доследна примена на правилата за заштита на конкуренцијата Комисијата за заштита на конкуренција често пати спречува директна или индиректна штета која може да им се нанесе на потрошувачите со прекршувањето на правилата. Дополнително, во случаи на прекршување на антитрустовото законодавство, потрошувачите исто како и компаниите имаат право на надомест на штета, право воспоставено од Европскиот суд на правдата.

Со членство во граѓаните (потрошувачите) ќе добијат дополнителна заштита со помош на низа правила кои произлегуваат од политиката на заштита на конкуренцијата. Во случајот на

автомобилската индустрија, тоа се поголемата транспарентност на цените или во случајот на аудиовизуелните услуги тоа е можноста за бесплатно следење на големите спортски натпревари, како што се олимпијадите или светските првенства, во делот на електронските комуникации тоа се укинувањето на трошоците за роаинг итн.

Правилната и доследна примена на правилата за државна помош придонесува за поголема транспарентност на системот на доделување на истата, кон поголема отчетност, како и кон насочување на јавните средства кон проекти со кои се поттикнува деловното работење. Подобро (наменски и по правило еднократно) доделените средства позитивно ќе влијаат и на државниот буџет бидејќи помошта ќе се користи целисходно и делотворно. (<https://eu.org.mk/chapters/poglavje-08#moznosti-predizvici>, пристапено на ден 14 Јуни 2024 година)

Современите општества односно држави, познаваат различни методи и облици за регулирање на однесувањето на стопанските субјекти, кои опфаќаат широк спектар на норми, стандарди и правила на однесување, формални и неформални, меѓу кои особено се издвојуваат јавно правните и приватноправните норми, неформални правила на професионални организации и здруженија и деловната пракса. Таа севкупност од прописи, мерки и други дејности на државата, кои се усвојуваат и преземат заради заштита на конкуренцијата, се означуваат со поимот – политика за заштита на конкуренцијата.

Без оглед на плуралитетот од методи и облици за регулација, правото останува како основен инструмент за регулација на пазарната економија и примарно средство за заштита на конкуренцијата. Непостоење на соодветна правна рамка или недостаток за нејзина правилна примена во пракса, ја зголемува опасноста од повреда на конкуренцијата и штетни последици за реализирање на економскиот живот. Па, оттука правната регулација на пазарната конкуренција е насочена како на материјално правните прашања, така и на процесно правните прашања, како резултат на што е создадено и правото на конкуренција како посебна гранка на правото, чии материјално - правни норми ги поставуваат основните услови за заштита на конкуренцијата односно забрана за нејзино ограничување, нарушување или спречување. Важно е да се наспомене дека политиката за заштита на конкуренција треба да обезбеди намалување на инфлацијата, интеграцијата на пазарите, заштитата на малите и средните претпријатија итн. Од друга страна, некои автори веруваат дека главните цели на правото и политиката за заштита на конкуренцијата е да се спречи нарушување на конкуренцијата, што пак може да доведе на пад на социјалната благосостојба, додека остварувањето на други цели е оставено на другите политики.

7. Како се реализира заштитата на конкуренција на пазарот на Република Северна Македонија

Во овој дел од трудот ќе разгледаме различни аспекти на правната заштита на конкуренцијата во Македонија во областа на склучување рестриktivни договори⁶. Примарните (поблаги) форми на заштита и претходат на заштитата со примена на кривичното право, особено ако се земе во предвид фактот дека кривичното право е *ultima ratio*.

Заштита на конкуренцијата со управни мерки се остварува преку примена на Законот за заштита на конкуренцијата (ЗЗК), кој ја регулира и обезбедува заштитата на конкуренцијата на пазарот на Република Северна Македонија, во зависност од секој конкретен случај и според различни критериуми поединечно. Законот обезбедува заштита на потрошувачите од значително ограничување, искривување и спречување на конкуренцијата на територијата на Македонија,

⁶ Рестриktivните договори се договори помеѓу учесниците на пазарот чија цел или последица е значително да ја ограничи, нарушат или спречат конкуренцијата на пазарот.

преку т.н. анти-картел механизми, со спречување: на склучување на рестриктивни договори, злоупотреба на доминантна позиција и концентрација на учесниците на пазарот.

За остварување на ваквата цел, основана е и Комисијата за заштита на конкуренцијата како орган надлежен за спроведување на законодавството од областа на заштитата на конкуренцијата е основана 2005 година, а од 2006 година е надлежна и за спроведување на законодавството од областа на контролата на државната помош.

Комисијата за заштита на конкуренцијата е одговорна за спроведување на Законот за заштита на конкуренцијата, („Службен весник на РМ, бр. 145/10,136/11, 41/14, 53/16 и 83/18) и Законот за контрола на државната помош („Службен весник на РМ, бр. 145/10) Правото на конкуренција е воспоставено заради заштита на слободната конкуренција помеѓу претпријатијата на пазарот. Слободната конкуренција е од пресудна важност за сите држави чии економии се темелат на начелото на слободен пазар, каде што распределбата на средствата е резултат на односите на понудата и побарувачката на пазарот, а не последица на мерките со кои државата интервенира во односите помеѓу претпријатијата.

Примената на правилата на конкуренција има за цел воспоставување на пазар на кој претпријатијата учествуваат рамноправно и под еднакви услови, а нивната позиција на пазарот да се вреднува првенствено според квалитетот на производите односно услугите кои ги нудат. Во таа смисла, задача на правото на конкуренција е да ги спречи поединечните практики и деловни активности на пазарот, кои одредени претпријатија можат да ги доведат во позиција која е неоправдано поповолна во однос на другите претпријатија, а со тоа да ја загрози слободната конкуренција помеѓу претпријатијата.

Основни надлежности на Комисијата за заштита на конкуренцијата се да ја контролира примената на одредбите и прописите донесени врз основа на Законот за заштита на конкуренцијата, Законот за контрола на државната помош, да ги следи и анализира состојбите на пазарот до степен потребен за развој на слободна и ефикасна конкуренција, да води постапки и да донесува одлуки согласно одредбите од Законот за заштита на конкуренцијата и Законот за контрола на државната помош.

Комисијата е составена од Претседател и четири члена кои ги именува и разрешува Собранието на Република Северна Македонија, за период од пет години со право на повторно именување. Претседателот и најмалку два члена се професионално ангажирани во работењето на Комисијата. Претседателот на Комисијата ја застапува, претставува и раководи со работата на Комисијата. Управните, стручните и другите административно-технички работи на Комисијата ги извршува стручна служба, која е организирана во пет сектори и две одделенија во секој сектор. Со стручната служба раководи генерален секретар, кој го именува и разрешува Комисијата.

Согласно одредбите од Законот за заштита на конкуренцијата, Владата на Република Северна Македонија ги донесе следните подзаконски акти:

1. Уредба за поблиски услови за договори од мало значење („Службен весник на РМ“ бр.44/12);
2. Уредба за формата и содржината на известувањето за концентрација и потребната документација коа се поднесува заедно со известувањето („Службен весник на РМ“ бр.44/12);
3. Уредба за групно иземање на одредени видови договори за осигурување („Службен весник на РМ“ бр.44/12);
4. Уредба за поблиски услови за групно иземање на одредени видови на хоризонтални договори за специјализација („Службен весник на РМ“ бр.44/12);
5. Уредба за поблиските услови за групно иземање на одредени видови на договори за трансфер на технологија, за лиценца или за „know – how“ („Службен весник на РМ“ бр. 44/12);

6. Уредба за групно изземање на одредени видови вертикални договори („Службен весник на РМ“, бр. 42/12);

7. Уредба за групно изземање на одредени видови договори за дистрибуција и сервисирање на моторни возила („Службен весник на РМ“ бр. 41/12);

8. Уредба за поблиските услови за групно изземање на одредени видови договори за истражување и развој („Службен весник на РМ“, бр. 41/12 и

9. Уредба за поблиските услови за ослободување или намалување на глобата и постапката под која Комисијата за одлучување по прекршок одлучува за ослободување или намалување на глобата („Службен весник на РМ“, бр. 41/12).

Со наведените уредби се обезбедува уредување на одделни институти предвидени во Законот за заштита на конкуренцијата, со што се овозможува правилна примена на истите во пракса, како и целосна хармонизација на овој дел на регулирањето на заштитата на конкуренцијата со правото на ЕУ, а посебно со секундарното законодавство на ЕУ.

Државна помош е секоја помош, доделена од давателот на државната помош, во секој облик, со која се создаваат поволности за определени претпријатија, производство на одредени стоки или давање на одредени услуги. Законот за контрола на државната помош, дава правна рамка со која се регулира постапката и надзорот на доделувањето и користењето на државната помош со цел имплементирање на начелата на пазарната економија, одржувањето на лојалната конкуренција и извршувањето на обврските по меѓународно ратификуваните договори кои содржат одредби за државната помош. Законот е целосно усогласен со европското законодавство.

Во него се дефинираат основните поими кои се користат во спроведувањето на контролата на државната помош и се дефинира компатибилната државна помош. Исто така се дефинира која државна помош може да биде компатибилна и се даваат основните обврски на давателите на државна помош за доставување на известувања – нотификации и извештаи до Комисијата.

Воедно, во законот се регулира постапката пред Комисијата при оценувањето на државната помош.

Во согласност со законот, а поради поблиска разработка во примената на законодавството за државна помош, Владата на Република Северна Македонија, ги донесе следните подзаконски акти:

10. Уредба за условите и постапката за доделување на помош од мало значење (*de minimis*) („Службен весник на РМ“ бр. 141/11);

11. Уредба за начинот и постапката за поднесување на известување за доделување на државна помош, како и постапката за вршење надзор на постојната државна помош („Службен весник на РМ“ бр. 142/11);

12. Уредба за условите и постапката за доделување на регионална помош („Службен весник на РМ“ бр. 109/13);

13. Уредба за условите и постапката за доделување на хоризонтална помош („Службен весник на РМ“ бр. 03/14) и

14. Уредба за утврдување на условите и постапката за доделување на помош за спас и реконструкција на претпријатијата со тешкотии („Службен весник на РМ“ бр. 81/03 и 83/07).

Со наведените уредби се обезбедува уредување на одделни институти предвидени во Законот за контрола на државната помош, со што се овозможува правилна примена на истите во пракса, како и целосна хармонизација на овој дел на регулирањето на контролата на државната

помош со правото на ЕУ, а посебно со секундарното законодавство на ЕУ. (<http://kzk.gov.mk/> пристапено на ден 14 Јуни 2024 година). Во суштина, анализирано од аспект на правната рамка, станува збор за исклучително уредена материја со правни прописи, меѓутоа, истовремено станува збор материја чија функционалност е детерминирана и од други фактори на влијание, економски законитости, бизнис клима, системска поддршка од другите области на правото итн. Конечно, сето оваа укажува на комплексноста на проблематика, која остава понатамошни прашања за истражување и ефектуирање во практиката.

Заклучок

Заклучокот на оваа анализа е во најтесна врска со предметот на анализа *per se*. Да се истражуваат моделите на заштита на конкуренцијата и политиките на истата, потребно е континуирана, сеопфатна аналитичко-дескриптивна анализа, со употреба на повеќе релевантни методи, во смисла на компаративниот метод, историскиот метод, методот на дедукција и индукција, синтеза и анализа, а во одредени аспекти функционална е и статистиката на обработка на одредени податоци. Во овој труд, се обидовме на еден сумарен и прецизен начин да отвориме прашања кои се тесно врзани со моделите на заштита, повеќе со интенција да укажеме на значењето и повеќеаспектноста на проблематиката, отколку да пристапиме кон сеопфатна анализа.

Фокусирајќи се на националниот правен систем во Република Северна Македонија, истовремено земајќи ги предвид компаративните решенија и политики, резимираме дека во суштина сите модерни правни системи имаат помалку или повеќе идентични концепти на заштита кои се движат од управно-правна, граѓанско правна до кривично правна димензија. Спецификите се присутни, меѓутоа, она што е заедничко е дека заштитата во скоро сите системи ги познава и трите постапки на заштита, што укажува дека модерните системи мораа да преземат системски мерки и преку повеќе видови на постапки да ја штитат конкуренцијата.

Република Северна Македонија не е исклучок од ова. Низ призма на сите три постапки, со посредна и непосредна заштита, го штити пазарот на конкуренција во Република Северна Македонија. Во делот на усогласеноста, во последните неколку години ЕУ е на став дека постои *умерен напредок*, со укажувања во кои области треба да се работи. Тоа што според нас е релевантно да се истакне од спроведеното анализирање, е дека заштитата на конкуренцијата не е детерминирана само од правилата за заштита на конкуренцијата, туку дека е потребна системска поддршка, во повеќе области на делување на компаниите. Илустративно, конкуренцијата не се штити само преку донесување на бројни уредби кои го усогласуваат националното право со СУ легислативата, туку преку усогласување со практиките, вредностите, принципите, интервенции во легислативите на другите поврзани области итн. Овие видувања создаваат перспектива за понатамошни истражувања.

КОРИСТЕНА ЛИТЕРАТУРА

- Dašić, D. (2020) „Preduzetnička država. Glasnik za društvene nauke“, br. 12,
Dašić Dejan, Ratković Milijanka (2016) „Lobiranje i/ili korupcija, Glasnik za društvene nauke“. Br .8,
„Politika zaštite konkurencije i efikasnost tržišta“ - Milan Stanković, Horizonti menadžmenta 2022,
I(1),
Облици и модели заштите конкуренције у упоредном праву“ - Бојан Н. Влашки, виши асистент,
Универзитет у Бања Луци - Правни факултет у Бања Луци 347.733:340.5doi:10.5937/zrpf
ns50-10462

- „Одржлив развој во конкурентското право“ - проф.Др Борка Тушевска Гавриловиќ, Правен факултет при УГД Штип, 24 Февруари 2022 година
- Pravo konkurencije i monopoli privrednih subjekata - Dr.Zora Rakic, ŠKOLA BIZNISA Naučnostručni časopis
- Politika zaštite konkurencije i efikasnost tržišta - Milan Stanković, Horizonti menadžmenta 2022, I(1), *Економски лексикон*, Савремена администрација, Београд 1975
- Правна енциклопедија*, Савремена администрација, Београд 1985
- Бојан Влашки, „Управноправни аспекти заштите конкуренције у Босни и Херцеговини“, УДК: 339.137.2(497.6) Изворни научни чланак, doi: 10.7251/SPM162249002V
- Његосла Јовиќ, „Промет права интелектуалне својине уговором о франшизингу и право конкуренције“, Изворни научни чланак УДК 347.77/.78, doi: 10.7251/SPM162249003
- Ексклузивни облици злоупотребе доминантног положаја у праву конкуренције у Европској Унији“ - Наташа Симњаноски1 Министарство унутрашњих послова Републике Српске, ПРЕГЛЕДНИ НАУЧНИ ЧЛАНАК, DOI 10.7251/SPMSR2154089S UDK 346.545/.546:339.137(4-672EU)
- Ulezić, Filip, Stvaranje konkurentne prednosti, Završni rad 2019 Sveučilište Jurja Dobrile u Puli
- Paolo Buccirossi (ed.), *Handbook of Antitrust Economics*, The MIT Press, Cambridge-Massachusetts, 2008, xi.
- Dašić, D. (2020) „Preduzetnička država. Glasnik za društvene nauke“, br.. 12,
- Dašić Dejan, Ratković Milijanka (2016) „Lobiranje i/ili korupcija, Glasnik za društvene nauke“. br 8,
- Марко Давинић, Концепција управног права Сједињених Америчких Држава, Досије, Београд 2004,
- Д. Марковић-Бајаловић, Ивана Станковић, „Право конкуренције у Сједињеним Америчким Државама“, Увод у право САД (ур. Јован Тирић), Институт за упоредно право, Београд 2008,
- Илија Зиндовић, „Потпуна конкуренција и разлози њеног ограничења у позитивно-правним системима“, Право и привреда, 7-9/2010
- Guide to Antitrust Laws – The Enforcers, <http://www.ftc.gov/tips-advice/competition-guidance/guide-antitrust-laws/enforcers>, 11. фебруар 2016
- <https://www.sep.gov.mk/post/?id=13227>
- <https://eu.org.mk/chapters/poglavje-08#moznosti-predizvici>